

ETTERORD TIL «ILDTUNGER» av ELIN HANSEN

**«DØMT TIL Å MISTE SITT LIV VED ILD OG BÅL»
FORFØLGELSE AV TROLLFOLK I FINNMARK**

Av Rune Blix Hagen, historiker, UiT Norges arktiske universitet.

Ingen regioner i Danmark-Norge ble verre rammet av de såkalte hekseprosessene på 1600-tallet enn det nordøstligste område i Norge, nemlig Finnmark. Fra dette fylket, med ikke stort mer enn 3000 innbyggere på midten av 1600-tallet, mistet minst 92 mennesker livet av totalt 138 som ble formelt anklaget for en eller annen form for trolldomsforbrytelse. De fleste av de 92 fikk dødsdom og ble brent på bål, mens andre ble regelrett torturert i hjel før endelig dømsavgivelse. Trolldomsprosessene i Finnmark er karakterisert ved sitt store omfang, råkalde brutalitet og sterke innslag av bekjennelser om djevlepakt (diabolisme). De aller fleste domfelte trollfolk i Finnmark var kvinner som bodde i kystværene langs Varangerfjorden; Vardø, Kiberg, Ekkerøy og Vadsø.

Dette er de faktiske rammene rundt Elin Hansens skjønnlitterære fortelling i «Ildtunger». Romanens hovedfigur er Siri Pedersdatter som etter å ha opplevd sin mor bli brent som heks tidlig i 1620-årene, må kjempe mot et stadig sterke trolldomsrykte. Hoveddelen av handlingen i debutromanen til Elin Hansen utspiller seg i Vadsø utover første halvdel av 1600-tallet. Både handlingen og persongalleriet i romanen er oppdiktet, men forfatteren har hatt en oppriktig intensjon med å legge rammene for fortellingen så tett opp til den historiske virkelighet som mulig. Dette gjelder så vel persongalleri, historiske hendelser, lovgivning og dagligliv blant fiskeværbefolkningen i Finnmark på 1600-tallet. Det samiske elementet inngår som en viktig del i andre halvdel av romanen. Også her er Elin Hansens skildring svært så oppriktig sett i forhold til det historiske kildematerialet. En skjønnlitterær fortelling omkring den brutale rettslige forfølgelsen av kvinner i Finnmark for over 350 års siden, kan være med på å bringe fram større forståelse og innsikt i en type menneskeforfølgelse som bare delvis lar seg belyse gjennom arbeidet med gamle rettsprotokoller. Så

langt jeg kan se, har Elin Hansen lyktes med å få fram en slik forståelse gjennom sin fortelling om Siri Pedersdatter og hennes samtid.

I mitt etterord til «Ildtunger» har jeg valgt å gi et kort riss av de historiske kjensgjerningene knyttet til en av de verste offentlige menneskeforfølgelsene i norsk historie i fredstid.

Den nordnorske heksefiguren

De fleste såkalte trollfolk nordfra var værheksere og ble domfelt for å ha drevet med værmagi. Beskyldninger om skademagi i forbindelse med plutselig uvær på havet med forlis og påfølgende drukningsdød er motiver som går igjen fra påtalemyndighetenes side. På bakgrunn av tilståelser i de mange troldomsprosessene er manipulering av vind- og værforholdene en utpreget nordnorsk hekse spesialitet. På selveste julaften i 1617 stelte noen kvinner til et slikt uvær at 40 fiskere fra Vardø og Kiberg druknet på havet. En etter en sto kvinnene fram i retten og forklarte hvordan de med satans hjelp brygget den plutselige storstormen ved å anvende et selsom rituale som besto i å løse opp vindknuter på et klede. I forbindelse med skadeværet hadde mange av kvinnene først feiret hekseabbat sammen med djevelen i utkanten av Vardø. Mange av tilståelsene er så fantastiske at de gamle gulbrune rettsprotokollene nærmest kan leses som rene eventyrtekster. Historiene er imidlertid fortalt på ramme alvor, i dyp fortvilelse og bokstavelig talt i en kamp på liv og død. Fortellingene fra rettslokalene må ses i lys av sterke formaninger, trusler med psykisk og fysisk press. Minst ti kvinner fikk bådrom for å ha brygget uværet på julaften i 1617. Dette var den første virkelig omfattende masseprosessen mot norske kystkvinner. Sakene ble ført for retten i Vardø, og de fleste kvinnene ble veltet fra stiger inn i det brennende bålet. Denne tragiske hendelsen med forlis, drukningsdød og påfølgende hekseprosesser utgjør det historiske bakteppe til «Ildtunger».

Gjennom hele 1600-tallet ble trollfolket beskyldt for å ha rettet sine anslag mot øvrigheten. Med forbannelser gikk norske kystkvinnene og enkelte samiske menn til angrep på lensherrer, fogder, prester og sorenskrivere. I tillegg fikk handelsmenn og fiskere føle trollfolkets forbannelse i form av forrykende uvær med påfølgende forlis og drukningsdød. Den brutale trolldomsforfølgelsen i nord kan delvis tolkes som en demonisering av kritikk og motstand fra standhaftige kvinner, og av en del samiske menn som sto i veien for regimets territorielle ekspansjon innover fjordene der samene holdt til. De mange trolldomsangrepene mot framtrede representanter for styringsverk og handelsvirksomhet ble oppfattet som et angrep på hele den guddommelige samfunnsordningen. Denne typen menneskeforfølgelse slo særlig sterkt ut i Øst-Finnmark fordi den forbrytelsen trollkvinnene ble beskyldt for, var oppfattet som den groveste form for organisert kriminalitet utøvd av et hemmelig nettverk av kvinner. Ei kvinne fortalte om av 96 trollkvinner organisert i roder. Dermed ga hun næring til forestillingen om en diabolsk invasjon i regionen.

Forhør, tortur og hekseprøver

I Norge har vi navnet på noe over 750 anklagede trollfolk. Av disse kjenner vi til om lag 310 kildebelagte dødsdommer. Trollfolk var den korrekte historisk-juridiske betegnelsen på forbryterne, mens kriminalitetsformen i Norge var betegnet som trolldom. Paraplybetegnelser som heks og hekseri kom inn i norsk språk først etter at rettsforfølgelsene hadde ebbet ut. Den siste dødsdom overhode i norske trolldomssaker stammer fra Troms. *Johanne Nilsdatter* fra Borkenes i Kvæfjord i Sør-Troms fikk dødsdom for trolldomsutøvelse i slutten av 1695. Johanne ble regnet som en masseorder med fire liv på samvittigheten etter anvendelse av grufull værmagi. Ifølge domsslutningen fra november 1695 skulle Kvæfjord-kvinnen kastes levende på ilden og brennes opp, helt i tråd med Christian Vs norske lov av 1687. Siste Finnmarkskvinne som fikk dødsdom og ble brent på stedet, var *Synnøve Johansdatter*. Dødsdommen overfor fiskerkona fra Vadsø falt 6. juni 1678.

Trollkvinnene fra værene i Øst-Finnmark ble gjerne ført til Vardø og gjennomgikk harde forhør inne på det gamle festningsverket i Østervågen. Før selve rettssaken ble de gjerne holdt i forvaring i kortere eller lenger tid. På 1640-årene fikk lensinnehaveren bygd et eget rom, omtalt i kildene som *trollkvinnefengselshullet*, inne på Vardøhus festning. I dette hullet ble kvinnene stuet sammen og fastspent med jernlenke før saken mot dem kunne ta til. Under slike kummerlige og trange forhold opplevde de grov trakassering og mishandling. Det var under slike utenomrettslige forhold i «hullet» at lokale prester opptrer med sterke formaninger om tilståelse. Direkte tortur anvendes i flere tilfeller både før og etter domsslutning. Rettsdokumenter kan berette om noen kvinner som ble utsatt for så hard tortur på festningen at de avgikk ved døden *før* rettssaken kom opp. Så fraktet bøddelen ut de maltrakterte kroppene og brant dem sammen med andre som hadde fått sin dødsdom. Bøddelen sto for torturen som kunne ta utspekulerte former. Vi leser eksempelvis om svovel på hennes bryst på pinebenken. I et av tilfellene hvor den torturerte kvinnen døde av behandlingen går det fram at hun ble klippet med glødende tener.

Sakene mot de mistenkte, altså selve trolldomsprosessene, fant sted ved den lokale tingrett og ved enkelte lagting som ble avviklet inne på Vardøhus festning. De som fikk sin sak pådømt i Vardø ble nødvendigvis ikke henrettet i kystbygda. De fleste av disse menneskene – det dreier seg nesten utelukkende om kvinner – ble ført tilbake til sine hjemsteder og fikk domsslutningen eksekvert der.

Rundt 30 norske kvinner og noen få samiske menn i Finnmark har vært utsatt for såkalt «heksesvømming». Ingen besto testen, alle fløt på havet som «stokker og korker», heter det i sorenskriverens nedtegnelser. Dermed fikk rettet bekreftet sin trolldomsmistanke og sendte dem alle til døden på bålet. Vannprøven var i seg selv en grusom fysisk påkjenning for de som ble mistenkt for å være

trollfolk. Før prøven kunne settes ut i livet på forsvarlig måte, skulle den tiltalte strippestrippede, kroppsvisiteres og barberes. Oppfatningen gikk ut på at klær, hulrom og hår kunne skjule djevleskap. I et tilfelle fra 1634 berettes det om at i det øyeblikk bøddelen «skar vekk hennes øyenbryns hår», forlot Satan henne med det samme.

Til ild og bål

Et av de mest karakteristiske og makabre trekkene ved europeiske hekseprosesser var dødsstraffen som innebar total utslettelse av kroppen gjennom brenning. Lukten av brent menneskekjøtt, hud, hår og blod skulle ha en preventiv virkning samtidig som den brennende menneskekroppen i ilden symboliserte forsoning og frelse. Det lå altså flere hensikter bak bålstraffen. For det første skulle straffen virke avskrekkende. Straffen for grove ugjerninger skulle vekke avsky blant publikum. Bålbrenning var derfor ei offentlig tilstelling der hele lokalsamfunnets befolkning skulle bivåne begivenheten. Gjennom denne spektakulære og pinefulle avstraffelsen fikk makthaverne med all tydelighet demonstrert hvordan det gikk med lovbrøtere. Ved slike seremonielle avstraffelser krevde øvrigheten møteplikt.

En annen hensikt med å brenne den syndefulle kroppen var tilintetgjørelse av det som kunne nedkalle den vrede som forbryteren framkalte hos guddommen.

Hekseri var en særdeles grov forbrytelse hvor guddommen krevde smertefull dødsstraff. Henrettelsen fungerte altså som en slags kollektiv renselsesprosess for hele lokalsamfunnet. For det tredje lå det en god hensikt bak avstraffelsen.

Den som hadde syndet så grovt, fikk sin sjel renses i den hellige ilden.

Djevleskapen satt i den syndefulle kroppen og skulle brennes til aske. Den altoppslukende ilden gjenopprettet sjelens forhold til Gud. Etter tilståelsen kunne trollkvinnen motta sakramentet på dødsleiet for deretter å få lutret sin sjel over bålet. Dermed unngikk forbryteren evig pine i helvete.

Å utrydde trollfolk og deres misgjerninger fra den ytterste utposten av det dansk-norske kongerike var en kostbar affære. Ikke bare skulle bøddelen ha betaling for torturanvendelse og henrettelse, men utgiftene til ved, som var mangelvare i regionen, var store. Veden som ble brukt til bålbrenning var vanligvis hentet på andre siden av Varangerfjorden, av samtiden omtalt som «russesiden».

Trolldomstrusselen fra nord

Forestillingen om djeveltrusselen nordfra forekom på 1500- og 1600-tallet både innenfor reiselitteraturen, i kartografien, blant historieskriverne, i etnografiske kulturbeskrivelser, hos diplomater, i geografiske verk og i intellektuelle hekselære. I 1663 kunne lokalmyndighetene i Vardø avsløre at veien strakt ned til Helvete lå på Domen, ikke langt fra festningen på stedet. Flere kvinner og noen jentebarn, under 12 år, var blitt avhørt og kom med rystende fortellinger om opphold i svovelpølen der selveste Satan hadde vært omviser. Myndighetene gjorde bokstavelig talt kort prosess og brente de fleste av kvinnene som hekser på grunn av sine vitneprov om Helvetes «beliggenhet og herligheter», som det uttrykkes i de offentlige rettspapirene.

Forestillingene om all djevleskapen i nord kan ha bidratt til å aktivisere den latente heksfrykten. Møtet med de uberegnelige naturkreftene har på sin måte vært bestemmende for jakten på mennesker som ifølge oppfatningen utløste naturens raseri. Usikkerheten i de nordlige grenseområdene, de truende og uklare grensene mot Russland og Sverige styrket redselen for det mystiske og ukjente. Man var på stadig vakt mot undergravende elementer. Trussel og press utenfra økte redselen for indre fiendegrupper. De vanskelige handelsøkonomiske utviklingstrekkene kombinert med usikre livsbetingelser kan ha styrket behovet for å finne syndebukker for ulykker, nedgangstider og kriser. For myndighetene var det usedvanlig viktig å markere overhøyhet og dansk-norsk jurisdiksjon i et usikkert og perifert, men svært viktig, område for statsmakten. En overordnet

djevellære hadde trolig særs gode vekstvilkår i denne delen av den dansk-norske fyrstestaten.

De historiske hekseprosessene som kostet livet til minst 45.000 mennesker i Vesten for flere hundre år siden, kan imidlertid ikke oppfattes som et historisk avsluttet kapittel. Det er faktisk drept flere såkalte hekser de siste femti årene enn hva tilfellet var på 1500- og 1600-tallet. Dagens forfølgelse av hekser er verst i en del afrikanske land, men forekommer også i andre verdensdeler. Heksene i vår samtid blir oppfattet minst like farlige som sine historiske forgjengere. De blir beskyldt for å fly om natta, spise barn og stå i ledtog med onde krefter. De kan skape seg om til dyr, og de opptrer ofte i organiserte selskap med andre trollfolk. Som sine historiske søstre i Europa kan de lage uvær og skade markenes grøde.

[Minnesteder](#)

Oppføringen av monumenter, bautaer og minnesmerker for trolldomsforfølgelsesens ofre i Norge er svært prisverdig. En selvransakelse med innrømmelse av feil, overgrep og skyld kan være på sin plass for å hindre gjentakelse av denne typen justismord. Det var ingen hekser her i landet før de politiske, juridiske og geistlige myndighetene begynte å anklage og brenne visse individ for trolldom.

De aller fleste av dem som ble siktet, torturert og brent for trolldom oppfattet ikke seg selv som hekser. Menneskene ble *gjort* til trollfolk. Etter at myndighetene hadde sluttet med å straffefølge slike folk, forsvant heksene like umiddelbart som de hadde dukket opp. Heksebrenningens periode i Norge faller sammen med den blodigste perioden i norsk strafferettshistorie. Luthersk ortodoksi med ensretting og sammensmeltning av teologi og jus førte til en brutal rettspleie som savner sitt sidestykke i vårt lands historie.

«Dømt til å miste sitt liv ved ild og bål». Forfølgelse av trollfolk i Finnmark. Etterord i Elin Hansens skjønnlitterære bok «Ildtunger», ISBN 978-82-691711-1-2, utgitt i oktober 2019, s. 317-325.

Fra lanseringen i Bodø, Stormen bibliotek 8/10-2019:
<https://www.forfatterelin.com/443759735>

<https://www.youtube.com/watch?v=6OoUgg7H4Zs>